

GAZDASÁG

Menyhay Imre

Melyik az igazi?

A „párkeresés” problémái a gazdaságpszichológiában

1. Pszichológiai iskolák rivalizálása

GARAI László a pszichológiai iskolák rivalizálásáról írja: „A tudományok történetében nem egyedül álló, hogy ugyanaz a tudomány egyidejűleg különböző *egymás érvényét logikailag kölcsönösen rontó* elméleteket fejlesszen ki, amelyekről egy ideig nem dönthető el, melyikük az egészet átfogó érvényes elmélet, de az sem bizonyosodik be, hogy egymás érvényét kölcsönösen korlátoznák.” (1998. 26–27. o.) A pszichológián túlmenően GARAI a kvantum-elmélet és a relativitás-elmélet közötti viszonyt hozza fel példának.

Pszichológiai iskolák rivalizálása nem korlátozhatja a rivalizáló szemléletek érvényességét, mert sok esetben a témákra szabdaltszéthulló résztanulmányok annyira különböző területeket érintenek, hogy még kapcsolatot teremteni is nehéz közöttük, nemhogy egymás érvényességét korlátozni tudnák. Ezek:

- a behaviorista pszichológia,
- a kognitivistá pszichológia,
- a szociálpszichológia és
- a pszichoanalízis – a mélylélektan.

A kérdés, melyik pszichológia „az igazi”, rámutat a pszichológia tudományos jellegének *egyik* fonákjára és ez egyben érthetővé teszi,

⇒ *nem mindegy, hogy a gazdaságpszichológia melyik pszichológia iskolából indul ki.*

A döntés a pszichológia oldaláról határozza meg a gazdaságpszichológia tudományos jellegét.

Előjáróban leszögezhetjük, hogy a felsorolt tradicionális pszichológiai irányzatok *mindegyike* a valóságot igyekeznek visszatüköröztetni, mindegyik igaz lehet azon a területen és abban a vonatkozásban, amit és ahogyan vizsgál. A pszichológiai iskolák különbözősége a megközelítés módjában, a vizsgált objektumok különbözőségében, és a vizsgálódások céljában keresendő. Nézzük meg ezt közelebbről.

1.1. Behaviorista pszichológia

Mielőtt a behaviorista pszichológiáról bármit is mondanánk, le kell szögeznünk, hogy a behaviorista pszichológiával kapcsolatos kritikák érvényessége ellenére,

⇒ *ebből a pszichológiai irányzathból fejlődött ki a komplex viselkedéstudomány szemlélete, amit az analitikus gazdaságpszichológia is követ.*

⇒ *Ez azt jelenti, hogy az analitikus gazdaságpszichológia annyiban analitikus, amennyiben a vizsgálódások súlypontját az analitikus pszichológia felismerései képezik.*

⇒ *Az analitikus gazdaságpszichológia annyiban komplex viselkedéstudomány, amennyiben a legkülönbözőbb tudományágak felismeréseit a viselkedéssel, a magatartással, kapcsolatban feldolgozni és alkalmazni képes.*

A viselkedéstudományra épülő analitikus gazdaságpszichológia részletesebb tárgyalásához szükséges, hogy először a behaviorista pszichológia lényegét és az ezzel kapcsolatos kritikákat vizsgáljuk meg.

A behaviorista pszichológia lényegét HEBB eképpen fogalmazta meg: „A pszichikumot közvetve kell tanulmányoznunk, abból kiindulva, hogy milyen felépítésű az ember, mit mond, mit tesz. Az emberben egy bonyolult gépezet működik, amelyet akkor ismerünk meg legjobban, ha megfigyeljük a különböző ingerekre (input) érkező reakciókat (output). Ezek mögött (mármint a bonyolult gépezet, az input és output mögött) bonyolult mechanizmusok állnak, amelyek megismerése még hosszú időre komoly feladatot fog jelenteni a pszichológia számára.” (HEBB. 1995. 15. o.) Ez nyilván azt is jelenti, hogy a behaviorista filozófiai felfogás *is* a vizsgálandó objektum – az ember – komplexitására való tekintettel feltételezésekre van utalva, ha valami lényegeset akar mondani, másként száraz tények közlésén nem képes túllépni, vagy meg kell elégednie azzal, hogy mondanivalója formális és kevésbé jelentős. A gazdaságpszichológia értéke viszont akkor mutatkozik meg igazán, ha tanulságos nagyvonalú összefüggések meglevevítésére képes.

A pszichológiai folyamatok ingerekre és reakciókra való beszükkítését *redukcionálizmusnak* nevezzük. FRANKL redukcioná-

lizmuson nem csak a pszichológiai folyamatok ingerekre és reakciókra való beszűkítését érti, hanem – helyesen – kiterjeszti a behaviorizmus azon alaptételének tarthatatlanságára, miszerint csak az lehet tudományos, ami tapasztalható. FRANKL a redukcionálizmus lényegét a *dimenzióontológia* keretében mutatta be.

A behaviorista pszichológia főleg *állatokon végzett fiziológiai* kísérletek eredményein nyugszik, amelyeket a behavioristák az emberi viselkedésre is érvényesnek tartanak. Ennek a pszichológiai látásmódnak az alapja az állatok belátásos viselkedésének szegénységére való tekintettel nem is lehet más, mint az *inger és a reakció* közötti képzettársítások – asszociációk, kötődések – a nem tudatos én szintjén. Tipikus példa erre PAVLOV kutyákon végzett vizsgálatait, amelyek a klasszikus kondicionálás – a feltételes reflexek alapján történő tanulás – mechanizmusainak felfedezéséhez vezettek. PAVLOV kísérleti eredményeiért Nobel-díjat kapott.

A behaviorista pszichológia kritikája nem jelentheti, hogy a kondicionálás az ember számára nem jelentős. Csupán azt jelenti, hogy az emberi pszichét nem lehet csupán az inger-reakció függvényében vizsgálni. Ezt mutatja többek között, hogy *feltételes reflexek* képzése nem csak az állatvilágra érvényes. „Kézenfekvő, hogy a feltételes reflex az ember számára is óriási jelentőségű... Különösen a korai gyermekkorban a tanulás teljes mértékben a feltételes reflexen keresztül történik – a szavak megértését és a beszédet is beleértve.” (CORRELL. 1972. 20. o.; MENYHAY. 2000. 60. o.)

Az elmondottak alapján kétségtelen, hogy a behaviorista pszichológiának van létjogosultsága és hasznos is lehet, ha hasznosíthatóságának határait fel tudjuk mérni, ha figyelembe vesszük, *hogyan*

- „ami egy patkányban végbemegy, az egy emberben is végbe mehet, és esetenként végbe is megy, jóllehet a tétel fordítottja nem érvényes: az emberek ugyan szokásokat kondicionálnak, mint a patkányok, de a patkányok nem képesek megtanulni olvasni.” (BERELSON. I. 1971. 90. o.)
- nem minden igaz, ami látszik. A behaviorista pszichológia azt a benyomást kelti, mintha *a külső, látható viselkedés lenne az, amiből az ember az igazság keresése közben kiindulhat*. Ezt a tévhitet Erich FROMM egy néhány mondatban tette lehetetlenné.

„Ha jóságosnak tetszem, jóságom csupán álarc, amelyek mögé kizsákmányoló szándékot rejtem; ha bátornak tűnök, a valóságban csupán öntelt vagy talán egyszerűen életunt vagyok; ha úgy tetszik, hogy szeretem a hazámat, miközben de facto saját önző érdekeimet segítem elő – akkor a külső látszat, azaz a külső viselkedésem az engem motiváló valós erővel élesen ellentmondásban áll. A viselkedésem nincs összhangban a karakteremmel. A karakterstruktúráim, a viselkedésem valóságos motivációja nincs összhangban a karakteremmel. A karakterstruktúráim, a viselkedésem valós motivációja valóságos lételemet jeleníti meg. Viselkedésem részben valóban lételem reflexiója, rendszerint azonban olyan álarc, amelyet célom elérése érdekében viselek. *A behaviorista viselkedéstudomány úgy foglalkozik ezzel a maszkkal, mintha az megbízható, tudományos tény lenne*; a valós megismerés ezzel szemben a belső realitásra összpontosít, amely általában sem tudatosan, sem közvetlenül nem figyelhető meg. A létezésnek ez az ‘álarctalanítása’, ‘az álarctól való megfosztása’ (Demaskierung), amint ECKHART nevezi, központi szerepet játszik

SPINOZA és MARX gondolkodásában és FREUD egyik alapvető felfedezése.” (FROMM. 1994. 100. o.)

A felsorolt, behaviorizmus kritikáját szolgáló érvelések ellenére, a behaviorista pszichológia az USA-ból kiindulva olyan mértékben toborozta híveit, amilyen mértékben a materialista filozófia – legyen az marxista vagy monetáris-kapitalista – terjedése követhető volt. Ez az oka annak, hogy HEBB Donald kapitalista-materialista környezetben és befolyás alatt írt könyve „A pszichológia alapkérdései” címmel a kommunista rendszerben is megértésre és követőkre talált, sőt, Magyarországon a pszichológia standardkönyveként kezelték. Többek között MAGYARI BECK István, GARAI László és HEGEDŰS T. András tartozik ahhoz a körhöz, amely a behaviorista pszichológia tudományos hiányosságára rámutattak. Ez nem azt jelenti, hogy az analitikus pszichológia vagy a többi más szemléletű tökéletes és megbízható, hanem csupán azt, hogy arra a célra, amit mondani kívánunk, a behaviorista pszichológia csak olyan mértékben alkalmas, amilyen mértékben gondolatmenetünknek megfelel.

A behaviorista pszichológiával szembeni fenntartásokat a következő idézetek mutatják be.

„A pszichológia... ragaszkodván némely, általa tudományosnak gondolt módszertani követelményéhez, előnyben részesíti a közvetlenül tapasztalható, tehát kortársjelenségek sokaságának statisztikai kutatását. Mintha ez lenne az egyetlen lehetséges empiria. Mintha a valósággal csak a közvetlenül tapasztalható tények halmazának begyűjtése révén találkozhatnánk, és minden más a spekulációk, vagy legjobb esetben a segédanyagok körébe tartozna... Arra szeretnők felhívni az olvasók figyelmét, hogy a szó szoros értelmében vett kreativitás, tehát a képesség kifejtett foka nem tartozik a statisztikailag vizsgálható

kortársi jelenségek közé. Akik tehát ebben a metodikai csónakban közelítik meg a szorosan vett kreativitást, igen könnyen egy másik tartományban fognak kikötni.” (MAGYARI BECK. 1988. 72. o.)

„Az embernek, amikor mindennapi életét vagy az azt megszakító történelmi tényeket éli, nem lehet az agyába elektródát ültetni, hogy azon keresztül szabályozzák energiaszintjét, amelynek emelését vagy csökkentését aztán Rómeó szerelmeként vagy Otelló végtelen bizalmaként és végtelen gyanakvásaként, Lear elszántságaként” éli meg. „De még csak az sem lehet, hogy, miközben például jönnek vagy rossznak minősülő *gazdasági döntéseket hoz a természetben, a fogyasztásban, a bankügyekben, az adóügyekben, az agyába ültetett elektróda közvetítésével regisztrálják*, miképpen csökkenti vagy növeli a döntést követő viselkedés az energiaszintjét, s hogy tehát mekkora benne a feszültség vagy kielégülés.” (GARAI. 1988. 29–30. o.)

„Az egyén alá van vetve a törvények érvényesülésének, ám a partikuláris (nem az összességet érintő, nem a nagyvonalú összefüggésekre rámutató) esetek vizsgálata – ezen belül a megértés módszere – inkább a hipotézisek megfogalmazásában, mint azok igazolásában hozhat hasznot” (HEGEDŰS. 1991. 15. o.)

1.1.1. Viselkedéstudomány és analitikus gazdaságpszichológia

A viselkedéstudomány a behaviorizmusból és ennek a filozófiának empirikus társadalomkutatási ágazatából fejlődött ki.

„E könyv célja – írja HEBB –, hogy bevezetést nyújtson – elsősorban egyetemi hallgatók számára – az emberi pszichikum *viselkedéstudományos* tanulmányozásához.” (HEBB. 1995. 13. o.)

VARGA Károly Az emberi és szervezeti erőforrás fejlesztése című munkájában is többek között viselkedéstudományról van szó, amelyet magatartástudománynak nevez. „Több vonalon is eljutunk a következtetésig: ha valódi ellenőrizhető (azaz empirikus) eredményeket akarunk, a motiváció fejlesztés szervezeti közegében beletorkollik a szervezetfejlesztés alkalmazott *magatartástu-*

dományi, gyakorlati szervezetszociológiai és szociálpszichológiai diszciplínájába.” (VARGA. 1988. 109. o.) Az idézetből kitűnik a különböző tudományágak egybefonódása az emberi magatartással kapcsolatban.

A társadalomnak van egy statikus és egy dinamikus oldala. A statikus oldal – a társadalom struktúrája és szisztémája – állandó jelleggel, komplex módon, dinamikusan úgy változik, hogy a társadalom felépítése (struktúrája) és működési alapelvei (szisztémája) változatlanok (statikusak) maradnak – ez képezi az általános szociológia (társadalomelmélet) vázát –, de a struktúrán és a szisztémán belüli súlyponti eltolódások lényegesek lehetnek. A társadalmi változások személyiségváltozásához, a személyiségváltozások társadalmi és kulturális – szociokulturális – változásokhoz vezetnek. A pszichológia és a szociológia összefonódása kézenfekvő.

A társadalmi folyamatokban és a pszichikumban számtalan kölcsönhatás érvényesül. Ezek mindegyikét hiány nélkül megragadni képtelenség.

⇒ *A cél tehát nem lehet más, mint a törekvés, hogy a viselkedéstudomány nyitottságán, az ebbe a legkülönbözőbb tudományágakból beáramló ismereteken és hipotéziseken keresztül nagyobb lehetőség nyíljon társadalmi és gazdaság folyamatok megértésére és az ezekkel való konzisztensebb bánásmódra.*

A mi felfogásunk szerint a gazdaságpszichológiának és gazdaságpszociológiának *a komplexitás tekintetében* el kell mozdulni a viselkedéstudományos szemlélet irányába, mert ha az emberi viselkedést illetően „tisztá”, más tudományágak illetősége nélküli pszichológia, illetve szociológia aligha létezhet, akkor ez fokozot-

tan érvényes a gazdaságpszichológiára, amelyben eleve több tudományág felismerései is befolyolnak.

A mi felfogásunk szerint az analitikus gazdaságpszichológia keretében az egyént illetően azt vizsgáljuk, hogy a gazdaság hogyan és milyen mértékben befolyásolja az ember fizikai és pszichikai egészségét. A gazdaságot illetően arra próbálunk választ adni, hogy az ember veleszületett és a szocializáció során szerzett tulajdonságai – társadalmi személyisége – hogyan határozzák meg a gazdasági alapbeállítódást, a gazdasági etikát és ezzel azt a gazdasági szisztémát, amit gazdasági rendnek nevezünk. Ez a látásmód úgy kívánja túllépni a gazdaságpszichológia hagyományosan rugalmas kereteit, hogy a témánál marad. Ez a látásmód túl kíván lépni az olykor tapasztalható kényszerű témakereső gazdaságpszichológiai kísérleteken, és nem kísérel meg elválasztani a gazdaságpszichológiát a gazdaságpszichológiától.

Az analitikus gazdaságpszichológia komplexitása megfelel a behaviorista viselkedéstudomány követelményeinek is. Az analitikus gazdaságpszichológia központjában a pszichológia – az analitikus pszichológia –, a szociológia és gazdaságtudomány összefonódása áll, amely köré esetenként más tudományágak felismerései is társulnak.

A viselkedéstudomány befolyásának lényege, hogy az analitikus gazdaságpszichológia alapja marad a gazdaságtudomány, a pszichológia és ezen belül az analitikus pszichológia, valamint a szociológia összefonódása, de kiegészítve azokkal az ismeretekkel, amelyek alkalmasnak mutatkoznak a viselkedés formálásával kapcsolatos tényezők felkutatására.

Az analitikus gazdaságpszichológiába a következő tudományágak folynak be (zárójelben *példaértékkel* szerepelnek a számításba jövő témakörök): *gazdaságtudományok* (rentabilitás, termelékenység, gazdasági racionalizmus, gazdasági maximalizáció, piaci mechanizmusok, gazdasági növekedés, pénzkibocsátás, munka- és pénzleidegenítés és elidegenedés); *analitikus pszichológia* (lelkiélet struktúrája, szisztémája, általános és freudi hajtóerők, alapvető pszichikai törvényszerűségek, ego-defenzív-mechanizmusok, elfojtás, öselfojtás, archetípus, libidóáramlás, paradox intenció, neurózisok, valóságok, örömszerzés és realitás elve); *behaviorista pszichológia* (inger és reakció szerepe a viselkedési minták kondicionálásában, különös tekintettel a gazdálkodás- és vállalkozásetikára, a felettes-én képzésére; számos empirikus vizsgálati eredmény, amelyek alapja a behaviorista szemlélet, az ún. objektív pszichológia); *kognitív pszichológia* (kognitív diszszonancia és munkanélküliség, belátás, racionalizmus, logika); *szociálpszichológia* (a szociális dimenzió és a szociális érzelmi védettség jelentősége általában és a vállalaton belül. A munkahely elvesztésével járó szociális bizonytalanság, a szociálemotionális sérülés következményei: kábítószerelés, alkoholizmus, bűnözés, szekták); *szociológia* (szociálmechanizmusok, konszenzus, deviancia, konfliktuskezelés, differenciálódás és integráció), *jogtudományok* (európai normák adaptálása, üzemi demokrácia, jogok és köteleességek az örömszerzés és realitás elvének figyelembe vételével), *genetika* (öröklött tulajdonságok szerepe, mutáció, szelekció, különös tekintettel arra, hogy a szelekció elv nem lehet a társadalomra alkalmazni), *pedagógia* (a reklám „nevelő” hatása, súlyozott képzettségajánlatok, vezetési stílusok és alapbeállítódások), *fiziológia* (kondicionálás); *kriminológia*

(munkanélküliség és kriminalitás) *egészségügy* (egészség és társadalmi és gazdasági rend); *evolúció-teória* (az evolúció racionális és irracionális oldala, a befejezetlen teremtés evolúciós háttere); *relativitás elmélet* (relativitás elmélet és az E_0 , relativitás elmélet és az ember ambivalens természete, E_0 és a freudi halál felé sodródás jelentősége), stb.

1.1.2. Viselkedés-gazdaságtan, gazdasági viselkedéstudomány és a pszichikus ökonómia

A viselkedés-gazdaságtan arra kérdez rá, hogy mikor gazdaságos egy viselkedés? *A gazdasági viselkedéstudományt* az érdekli, hogy milyen tényezők hogyan és milyen mértékben befolyásolják *a gazdasági viselkedést*. (Erre a különbségre az 1990-es évek elején hívtam fel MAGYARI BECK kollégám figyelmét.)

A viselkedés-gazdaságtan *a gazdasági racionalizmuson* nyugszik, miszerint egy (akármilyen) viselkedés akkor gazdaságos, ha a legkisebb ráfordítással a legnagyobb eredményt éri el. A pszichológia szempontjából érvényes, hogy minél korlátozásmentesebb – szabadosabb – egy viselkedés, annál inkább lehetőség nyílik az örömszerzés elvének – az elementáris ősi hajtóerők szabadjára engedésének – érvényesülésére. Ez azt jelenti, hogy minél szabadosabb egy viselkedés,

⇒ *minél inkább nincsenek a viselkedésnek mederbeterelő normatív akadályai, annál inkább mellőzni lehet a fáradságos önkorlátozás bevetésével járó pszichikus ráfordítás mértékét.*

Más szóval minél kisebb az önkorlátozással járó pszichikus ráfordítás, annál gazdaságosabb a viselkedés. Úgy is mondhatnánk,

hogy minél jobban érvényesül az élvezetszerzésre való összpontosítás, annál önérdekűbb – egoisztikusabb – a viselkedés. És minél önérdekűbb egy viselkedés, annál inkább emlékeztet az állati – animális – viselkedés jellemzőire. A viselkedés-gazdaságtannak ezt az alapvető tételét a pszichológiában *pszichikus ökonómiának* nevezzük. Ezzel a pszichológia – ha fenntartásokkal is, de – mégis saját oldaláról nyitja meg az utat a gazdasági és pszichikus jelenségek közti összefüggések vizsgálhatósága számára.

A pszichikus ökonómia azokban a társadalmi és gazdasági rendekben érvényesül leghatásosabban, amelyekben a piaci mechanizmusok korlátlanságának önszabályzó erejében hisznek, illetve a piaci mechanizmusok kielégítő önszabályzó erejében való hitet címkézés segítségével kvázi kötelezőnek írják elő. Ennek oka, hogy minél kevesebb a korlátozás, annál hatékonyabbak a piaci mechanizmusok és az önérdek érvényesülésének lehetőségei, és egyben *a piaci mechanizmusok hajtóerejének* érvényesülése, és természetesen annál kisebb az igény az önszervezésre.

⇒ *Az Én-szervezés szükségletét a gazdaság fokozott szervezése váltja fel, és ezzel a viselkedés-gazdaságtanban racionálisnak tartott viselkedés fokozottan irracionálisnak bizonyul, mert az ember személyiségképzésének útjában áll, és nem hogy nem segíti elő a teremtés befejezését, hanem erkölcsileg visszavezet a vadon szabályaihoz, a szelekció elvéhez, a korlátlan differenciálódáshoz.*

Ez azt jelenti, hogy azt az energiát, amit az önszervezésbe kellene és lenne érdemes befektetni, a személytől független, külső

szerveződések pénzzel támogatott fejlesztésébe fektetik. Ezzel elérhető, hogy

⇒ *rövidtávon* a személlyel nem azonos szerveződések tökéletesítése magasabb hasznot hoz, mint az önszervezés képességének növelése. Közben az Ego leépül és *hosszútávon* az Énerő minőségi ismertetőjegyei erősen romlanak:

az agressziós készenlét fokozódik, a frusztrációs tolerancia csökken és a pozitív önkép-szükséglet kielégítésének lehetséges eszközei eltolódnak a tiszta anyagi vonatkozások irányába, az anyagi státuszszimbólumok felértékelésének irányába, amelyek során a pszichikus, szellemi és erkölcsi javak státuszszimbólum jellege erősen megcsappan.

⇒ *A pszichikus ökonómiának ismertett visszavágója nem érvényesül, ha az Énerő fejlesztése elsődleges jelentőségű és minden más e feladat mögött foglal helyet.*

Erős Én képes a nyers agressziót *akarattá* fejleszteni, ami lehetővé teszi, hogy egy cél – egy gazdasági cél – elérése érdekében megközelítően érdemleges erőt fektessen be, erejét ne pazarolja. Ezzel szemben egy gyenge énú ember stratégiája az agresszív rámenősség féktelensége – túlzott pszichikus ráfordítása – ami mögött egy neurotikus, túlzott becsvágy és az anyagi javakra koncentráló státuszkényszer húzódik meg. Mindezek egyre fokozódó pszichikus ráfordítást igényelnek és hosszútávon önellenesek. Ezzel a racionálisnak gondolt viselkedés irracionálissá válik, aminek eredménye a jól ismert *menedzserbetegség*.

A gazdasági viselkedéstudomány komplexitása megfelel a behaviorista viselkedéstudományos követelményeknek is. Az analitikus gazdaságpszichológia központjában a pszichológia, a szociológia és gazdaságtudomány összefonódása áll, amely köré – mint láttuk – esetenként más tudományágak felismerései társulnak. A viselkedéstudomány befolyásának lényege, hogy az analitikus gazdaságpszichológia alapja marad a gazdaságtudomány, a pszichológia és a szociológia összefonódása, de kiegészítve azokkal az ismeretekkel, amelyek alkalmasnak mutatkoznak a viselkedés meghatározásával kapcsolatos tényezők felkutatására.

1.1.3. Csereelmélet

A behaviorizmus követelményének megfelelően egy önző társadalmi és gazdasági rendben egyre erősebben *tapasztalható* a társadalmi kapcsolatokban a *csereelv* érvényesülése, azaz legfeljebb „annyit adok, amennyit kapok”. A csereelv megfelel a pszichikus ökonómia követelményének is, mert aligha mutatkozik hajlandóság nagyobb pszichikus befektetésre egy cél elérése érdekében, mint amennyire feltétlen szükség van. A szükséges befektetés nagysága szociokulturális értékítéleten – konszenzuson – nyugszik, tehát kultúrspecifikus. Ez a pszichikus ökonómia egyik tényezője. A másik, hogy az ember olyan viselkedési mintákat helyez előtérbe, amelyek lehetőséget adnak az örömszerzés maximális érvényesülésére. Végülis azt, hogy mibe milyen pszichikus befektetést érdemes eszközölni,

⇒ *az örömszerzés elvének általános érvényesítésére való törekvés – az alapbeállítódás – és ezzel párhuzamosan egy kultú-*

rán belül a társadalmi fejlődéssel egybekötött kultúraváltozások befolyásolják.

„Az ideális és reális viselkedési minták közötti feszültség *nem feloldhatatlan*, mert idővel az válik ideálissá, ahogyan az emberek viselkednek. Így válik a reális ideálissá. Például az utolsó időkben gyökeresen változtak meg olyan ideális viselkedési minták, amelyekről korábban az volt a vélemény, hogy örökérvényűek. Ide sorolhatjuk a rágógumizást társaságban, ami azelőtt tisztelatlenségnek számított, a homoszexualitás viselkedési mintáit, amelyek kimondottan nem kívánatosak voltak. Ide sorolhatjuk a szabad, házasságon kívüli nemi kapcsolatok terjedésével összefüggő viselkedési mintákat és mindazokat, amelyek a szabadosság felé hajló beállítódás-változásból fakadnak. Ugyanennek az alapbeállítódásnak a terjedésével megváltoztak a beállítódások törvénytelen gyermekekkel, a családdal, a vallással, az öregekkel stb. szemben. A beállítódás-változások aztán gyökereiben változtatták meg a kultúrát.

A leírt változásokat egy közös vonás jellemzi: a változások a pszichikus ökonómia irányába mozdultak el. A pszichikus ökonómia megfelel a gazdaságosság elvének, miszerint a legkisebb befektetéssel – erőkifejtéssel – a legnagyobb eredményt kell elérni. És az emberek előszeretettel viselkednek úgy, hogy a viselkedés ne legyen fáradságos. E szerint az ember

⇒ *az örömszerzés elvének korlátlan érvényesülésére törekszik,*

ezért, ha egy társadalomban kizárólag az örömszerzésen nyugvó reális viselkedések lesznek idővel ideálisak,

⇒ *nem mond semmit arról, hogy az ember számára valójában mi előnyös és mi nem. A szociokulturális valóság képes az anyagi és objektív valóságot is helyettesíteni.* (Menyhay. 2000. 42. o.)

Az emberi kapcsolatokban érvényesülő gazdaságosság elvét Georg C. HOMANS csereelméletében foglalta össze. (HOMANS in: HARTMANN. 1967. 173–186. o. Vö.: MENYHAY. 1990. 123–137. o.)

A csereelmélet a viselkedéstudományok tipikus példája, ami mutatja a pszichológia és a szociológia összefonódását és ennek egyik gazdasági vonatkozását. Mutatja a viselkedés komplexitását is, a pszichikus ökonómia, illetve az örömszerzés elvének érvényesülését az emberközi kapcsolatokban, és egyben érzékelteti a teremtés befejezetlenségét, a realitás elvének elégtelenségét – az Én, a Te, a Mi és a Ti közötti kapcsolatok diszjunktív jellegét. A diszjunktív jelleg abban mutatkozik, hogy az Én-Te-Mi-Ti-kapcsolatokban a „csak akkor adok, ha kapok” elv hatalmasodik el. Ez a társadalmilag hátrányos helyzetűeket hozza még hátrányosabb helyzetbe, mert ezek azok, akik helyzetükből kifolyólag keveset tudnak adni, vagy egyáltalán képtelenek valamit is adni, viszont annál inkább rá vannak szorulva arra, hogy kapjanak. A csereelmélet érvényességének ilyen jellegű eltorzulása az animális (ösi, elementáris) hajtóerők elhatalmasodását jelzi és az emberben rejlő erkölcsi szegénységet, kicsinyességet, sőt könyörtelenséget tükrözi vissza.

„Az ember látókörének szegénysége és kicsinyessége figyelhető meg. Az embert mindenestre az a törekvés vezérli, hogy a dolgokat birtokolja, s nem az, hogy azokat az igazsággal való kapcsolatán keresztül szemlélje.” (CENTESIMUS ANNUS. IV. 37, 2)

„Sok ember, talán a nagy többség, ma sem rendelkezik olyan eszközökkel, amelyek lehetővé tennék, hogy hatékonyan, az emberhez méltóan kapcsolódjon be a vállalkezési rendszerbe... Sokan mások nem teljesen szakadtak le, mégis olyan körülmények között tengődnek, ahol még ma is a túlélésért vívott küzdelem az elsődleges, és ahol még ma is a kezdeti kapitalizmus gyakorlata érvényesül. Helyzetük 'könyörtelensége' az iparosodás első fázisának legsötétebb időszakára emlékeztet.” (CENTESIMUS ANNUS. IV. 33, 1)

A csere, elmélet szerint, a társadalmi viselkedés – a gazdasági viselkedéshez hasonlóan – a ráfordítás és az eredmény közötti viszonyra épül. A ráfordítás és az eredmény nem feltétlenül anyagi jellegű. Az emberek társadalmi kapcsolataik során *nem csak anyagi javakat*, hanem ideális javakat is cserélnek. Ezt bizonyítja Robert F. BALES empirikus tanulmánya, amelyben alapvető csoportdinamikai kérdések tisztázását tűzte ki célul. A megfigyelésekből egyértelműen kiderül a csoporton belüli nem anyagi jellegű javak cseréje. A tárgyi jellegű problémák megoldásánál a konstruktív javaslatok és kreativitás, a társadalmi jellegű problémák megoldásánál a helyeslés, megoldáskeresés, az individuális szinten a szimpátia és derűlátás olyan értékek, amelyek egy csoportban csereeszközként szerepelnek. BALES kimutatta, hogy egy csoport csak akkor képes fennmaradni, ha a csoporttagok pozitív viselkedései a negatívakat túlszárnyalják, azaz, ha az értékes nem anyagi jellegű javak cseréjében a pozitívnak ítélt javak cseréje meghaladja a negatívnak ítélt javak cserforgalmát. (BALES. In: HARTMANN. 1967. 311–330. o. Vö.: MENYHAY 1990. 159–169. o.) Természetesen ebből az alapvető tapasztalatból hiányzik az altruizmusban gyökeredző áldozatvállalási készség és szociális vonzalom, ami képes a saját érdekeket egy magasabb rendű cél érdekében alárendelni. Pedig, mint látni fogjuk, BALES vizsgálataiból is egyértelműen kiderül, hogy ezek hiányában konfliktusmegoldás lehetetlen.

A társadalmi és gazdasági viselkedés közti hasonlóságot nem lehet teljes mértékben elutasítani, mert empirikusan alátámasztható és mert a társadalmi viselkedés célja is *a* szükségletek kielégítése úgy, mint a gazdasági viselkedésé, de a gazdasági viselkedés-

ben az üzleti szellem, a piaci mechanizmusokat érvényesítő egyéni érdek mutatkozik mérvadónak, míg a társadalmi viselkedés olyan szükségletek kielégítésére is irányul, amelyek tényezői nem lehetnek alku, profitigény vagy ellenszolgáltatás tárgyai. A cse-reelmélet sugallta tézis, miszerint minden mindennel cserélhető, azt a benyomást kelti, hogy egy piacgazdaság keretein belül minden – a nem anyagi javak is – áruvá válhatnak. Olyan dolgok is áruvá válhatnak, amelyek az embert súlyosan károsítják (pl. kábítószer, élvezethajszolásra alkalmas termékek és divatcikkék), azaz minden (pl. becsület, pénzért máltai útlevel, lovaggá ütés, címek, pl. honorárkonzul, de az amerikai elnökválasztásokat sem lehet pénz nélkül megnyerni).

KOCSIS Tamás összefoglalta a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen működő *Altern-csoport* véleményét arról, hogy melyek azok a javak, amelyeknek még egy korlátlan piacgazdaságnak nevezett kapitalista társadalmi és gazdasági rendben sem szabadna áruvá válniuk. Olyan javakról van itt szó, amelyek jósága, hasznossága – a mi terminológiánkkal kifejezve – az őselfojtáson és az archaetípuson nyugvó társadalmi lelkiismeretben és az ember pozitív önkép-szükségletében gyökeredzik, és nem kulturális befolyás eredménye. Ezek az eredmények abszolút és nem relatív erkölcsi értékek, olyanok, amelyek az embernek indult biológiai szerveződés emberré válásában, az állati szintből való kitörésével párhuzamosan jelentek meg. És itt, ebben a tekintetben óriási felelősség terheli az embert, mert beavatkozása – önkorlátozása – nélkül az emberré válás evolúciós folyamata a továbbiakban nem érvényesülhet, azaz

⇒ *a természet az ember romboló értelme és akarata ellenére nyilván képtelen magából azt kifejleszteni, amire még képes lehetne.*

Amit az ember tehet, annak lényege éppen az, amiről itt szó van, hogy járuljon hozzá a teremtés befejezhetőségéhez. Ezt leg-
hatásosabban úgy teheti, hogy azokat az erkölcsi értékeket, ame-
lyek az embert az állat fölé emelik,

⇒ *nem alacsonyítja le áruvá, alku és üzlet tárgyává.*

Ilyenek a társadalmi lelkiismeretben gyökeredző erkölcsi érté-
kek, amelyekből KOCSIS Tamás egynéhányat példaértékkel sorol
fel. Ilyen az emberi méltóság, maga az ember, különösen szorult
helyzetben, a házasság és a gyermeknemzés joga, a szeretet, a ba-
rátság, az ember transzcendens igénye, a kormányzati tisztségek,
a politikai hatalom és befolyás, a bírósági ítélet, a szólás-, a sajtó-
, a vallás- és a gyülekezési szabadság, a politikai közösség el-
hagyására vonatkozó jog, a közösségi létből fakadó kötelezettsé-
gek alóli felmentés, az egészséges természeti környezethez való
jog, díjak és kitüntetések. „Az olyan alapvető jóléti szolgáltatá-
sok, mint amilyenek például a rendőri védelem, az egészségügyi
ellátás, vagy az általános és a középiskolai oktatás, csak szél-
sőséges esetben megvásárolhatók.” (KOCSIS. 2000. 13–16. o.)

1.2. Kognitivistá pszichológia

1.2.1. Mezőelmélet (topológikus, topikus pszichológia)

A kognitív tudatosat, tudatot érintőt, megismerésre vonatkozó té-
nyezőt jelent.

A kognitivist pszichológia középpontjában a mezőelmélet áll. A *mezőelmélet* a berlini iskola képviselői által – KÖHLER, KOFKA és WEITHEIMER – megfogalmazott *Gestaltpsychologie* továbbfejlesztése. Berlini munkássága alatt Kurt LEWIN is ehhez az iskolához tartozott. Később, az Amerikai Egyesült Államokban tanítványával (FESTINGER, CARTWIRGTH, ESCALONA, LIPPITT és WHITE) együtt fejlesztette ki az úgynevezett mezőelméletet, amely *a szociális dimenzióknak egy különleges értelmezést ad*. Mielőtt ennek tárgyalásába belemennénk, érdemes leszögezni, hogy a pszichológiaként számon tartott kognitivist szemlélet a szociális dimenzió jelentőségének különleges kihangsúlyozásán keresztül *erősen érinti a szociológiát*. Ez nem lephet meg, hiszen a pszichológia alanya, az ember, nem egy légüres térben, hanem egy szociális dimenzióban él. Az ember és a társadalom, az ember és a szociális dimenzió között interdependenciák – kölcsönhatások – érvényesülnek: az egyed formálja a társadalmat és a társadalom formálja az embert, tehát a szociológia szigorú elválasztása a pszichológiától nem indokolt. Az elvi jellegű elválasztás bizonyos esetekben önkényesnek mutatkozik. Értelemszerűen ez érvényes a társadalomelméleti gazdaságszociológia és az analitikus gazdaságszociológia egymástól való elválasztására is.

LEWIN belülről mozgató feszültség helyett – az inger és a reakció folyamán kondicionált feltételes reflexek és viselkedési minták helyett – azt a *környezeti hatást, a szociális dimenziót* – helyezi előnybe, amely a személyt körül veszi. (LEWIN. 1972. 71–72. o.). Homályban marad a kognitív elnevezés lényege, mert első benyomásra nehéz eldönteni, hogy mire vonatkozik. A behaviorizmus lényegére vonatkozik, arra, hogy csak az számít tudománynak,

amit *a tapasztalat* – az *empíria* – igazolni képes, vagy a tudatosságra, vagy mindkettőre. Ugyanis amit az analitikus pszichológiában Én alatt értünk, a cselekvő szubjektumot, azt a szociálpszichológiában *kognitív tartalmaknak* nevezzük. A kognitív tartalmak tudatos tartalmakat, a megismerés, a tapasztalat során nyert ismerteket értjük. Valószínű, hogy a kognitív elnevezés mindkét értelmezése érvényes: a kognitív pszichológia csak azt ismeri el tudománynak, ami empirikusan bizonyítható és tudatos, azaz a tudás része, ami az emlékezetből lehívható. Tarthatatlan lenne az a benyomás – ami ugyancsak az elnevezésből adódik –, hogy környezeti kölcsönhatások kapcsán csupán tudatos tényezők érvényesülnek. A kognitivisták elnevezés ebben az értelmezésben nem szerencsés, mert az ingerek és a reakciók során kondicionált asszociációkat – viselkedési mintákat/normákat – az ember a mindennapi életben gondolkodás nélkül követi. De még olyan esetekben, amikor látszólag kizárólag a tudatos döntés határozza meg a viselkedést, a háttérben érzelmek és kevésbé vagy egyáltalán nem tudatos/tudatosodó irracionális motivációk is szerepet játszhatnak/játszanak.

A környezeti hatás érzékeltetésének előtérbe helyezése céljából ezt a teóriát a németben Feld-teoriának, a magyarban ennek megfelelően mezőelméletnek keresztelték el, illetve fordították le. Kétségtelen, hogy szó szerinti fordításban *mezőelméletre* vagy jobbik esetben *terepelméletre* lyukadunk ki. Értelemszerűen azonban nem erről van szó. Sokkal inkább arról, amit az imént hangsúlyoztunk, hogy az ember nem egy légtüres térben él és tevékenykedik, hanem a környezetbe beágyazva, amely viselkedésére az öröklött tulajdonságok tiszteletben tartása mellett hat, *de*

az ember, az egyed is hat a környezetére. A környezethatás a viselkedést lényegesen befolyásolja, és a viselkedés visszahat a környezetre. A környezethatáshoz természetesen hozzátartozik *a természet adta minden jelenség, de középpontjában az emberek és az emberi kapcsolatok állnak.* A környezet objektumai közötti – köztük az emberek közötti – *kölcsönhatások* lényegesen formálják az ember karakterét, viselkedési mintáit – konszenzuson és kondicionáláson – képzettársítási ajánlatokon keresztül. Így nyeri el a mezőnek vagy terepnek elképzelt környezet azt az értelmezést, miszerint minden mindennel összefügg, és amelynek középpontjában *a szociális dimenzió* képezi azt a mezőt, teret, *az emberközi kapcsolatok hálózatát*, az emberi kapcsolatokon keresztül egymást kölcsönösen befolyásoló erőviszonyokat, amely alól egy társadalomban élő ember nem vonhatja ki magát.

A szociális dimenzió – az emberközi kapcsolatok hálózata – nem egy fizikai értelemben vett tér. Ez a nem geometriai jelleg a mezőelméletben úgy jelenik meg, hogy a mezőben, a terepen, a szociális dimenzióban, *vonzó és taszító erőkkel rendelkező pontok érintik egymást*, a topológia, a matematika folytonosságának megfelelő hasonlósággal. Ebből származik a *topológikus pszichológia* elnevezés. Ebben topológikus dimenzióban az ember az emberközi kapcsolatok diktálta taszító és vonzóerőkkel szemben *tehetetlen*: a taszító- és vonzóerők – a mindenkori *situációk* – határozzák meg az ember magatartását.

LEWIN ezzel a teóriával messze eltávolodik az arisztoteléliánus és freudi nézőponttól, amely szerint az emberben rejlő hajtóerők lényegesek; eltávolodik attól, hogy *a cselekvő szubjektumból indulnak ki a mozgató erők*. Ehelyett a galileánusi természettudományos

felfogást részesíti előnybe, miszerint a szubjektumok *cselekvéskészítése* – nem csupán motivációja, hanem célja és a célt realizáló ereje is – természeti törvényeknek van alávetve. A mezőelméletben a természeti törvény a szubjektumokat mozgató vonzó és taszító erőkben nyilvánul meg. *Mutatis mutandis* egy kő nem a saját súlyánál fogva esik a földre, hanem a föld vonzóereje húzza oda, azaz a környezet teszi vele azt, ami történik. (Vö. HOFSTÄTTER. 1970. 45. o. és GARAI. 1998. 31. o.) GARAI ezt a kérdést úgy teszi fel, hogy vajon az vonz, amit választunk, vagy azt választjuk, ami vonz? (GARAI. 1998. 30. o.) Erre a következő választ adhatjuk.

Bizonyosan *olykor azt választjuk, ami vonz, amiről azt tanuljuk, hogy jó*, s ebben a döntésben a nem-tudatos szintjén motiváló kondicionált beállítódások játszanak döntő szerepet, azaz a behaviorista pszichológia inger-reakció-képzettársítás-kondicionálás-konceptusa erősen felhívítja a kognitivisták koncepcióját és a maga igazának javára billenti a mérleget. A jó kondicionálását a nem-tudatos szintjén az örömszerzés elve erősen befolyásolja, mert az ember azt kondicionálja, azt választja viselkedési mintának/normának, ami a legkisebb erőfeszítéssel jár, mert ez felel meg leginkább a pszichikum ökonómiájának.

A választott – a szociokulturálisan kondicionált – jó, nem lehet az etika, a gazdálkodás- és vállalkozásetika abszolút mércéje, csupán azért, mert a meghatározott jót sokan választották. A szociokulturális értéktételezésekben fogant jó nem feltétlen felel meg az ember távlati valódi érdekeinek.

„A szociokulturális értéktételezések nem mindig tükrözik/tükrözhetik vissza a valóságot/igazságot, ami azt is jelenti, nem szükségszerű, hogy a többségnek

mindig igaza van. A spontán konszenzuskészség akkor is igazságok megfogalmazására kész, ha a jelenség megfoghatatlan vagy csupán adott időben hozzáférhetetlen. Ha ehhez hozzávesszük a képzettársítási ajánlatok véletlenszerűségét és a kondicionálás eredményeinek szilárdságát, akkor láthatjuk, hogy

⇒ *a kulturális értékek könnyen súlyos realitástól való eltávolodásokat idézhetnek elő és takarhatnak el.*” (MENYHAY. 2000. 60. o.)

„Az erkölcsi többség nem feltétlenül etikus. A legitimitás és legalitás közötti szakadék társadalmi kifejeződése a demokratikus szavazási szabályok, amelyek célja a konfliktusok eljárási módokra, nem pedig a tartalomra alapozott megoldása.” (Pruzan/Thissen – Kindler/Zsolnai. 1993. /135–168/. 144. o.)

Gondoljunk itt akár a kollektívizmus vagy akár a korlátlan piacgazdaság etikájára. Mindkét „hivatalos” ideológia a gazdasági, politikai, forradalmi, illetve katonai *előnyös helyzetűek* konszenzusának eredményeként vált társadalomformálóvá. Mindkettőt azért választották, mert a többi alternatívához viszonyítva a legvonzóbbnak találták. A választás eredménye sem a kollektívizmust, sem a korlátlan kapitalizmust illetően egy emberközpontú szemléletben nem nevezhető optimálisnak. A kollektívizmus a személy egyedülállóságát, az individualizmust ignorálta, a korlátlan kapitalizmus pedig a kollektív érdekeket olyannyira, hogy az eredményt II. JÁNOS PÁL szavaival élve – *könyörtelen* individualizmusnak nevezhetjük. (CENTESIMUS ANNUS. IV. 33, 1.)

Gondolhatunk a kulturálisan determinált étkezési szokásokra is, például a magyar zsíros és erősen fűszerezett ételek előnybe helyezésére. A magyaros ételleket azért választjuk, mert ezekről azt tanultuk, hogy jók, viszont objektívan nézve az egészségre károsak. A dolog másik oldala pedig az, hogy miután a magyaros étkezés szokássá vált – kondicionálódott –, már *azért vonz, azért*

ízlik, mert választottuk. Svédországban azzal kívántak kedveskedni, hogy fasírozottat tálaltak fel mézédessé lekvárral, de én inkább paprikás csirkét választottam volna, ha lett volna. S minél nagyobb a választás kondicionálásával járó fáradság, ráfordítás, annál kedvesebb és annál vonzóbb lehet az, amit választottunk. Példának hozhatnánk fel azt a játékos, aki kártyán veszít és a játékot mégsem tudja befejezni annak reményében, hogy a veszteséget egyszer talán mégiscsak sikerül behozni. Az ember szalad a pénze után. Vagy esetleg egy kikoszorózott udvarló annál tartósabban tűri a kikoszorózásokat, minél többször kikoszorózzák.

„A kondicionálásnak két lehetősége van. Vagy valamennyi 'helyes' magatartásmód állandóan megerősítést nyer, vagy csak időközönként, rapszodikus. Az első esetben teljes, a másodikban részleges megerősítésről van szó.

A teljes megerősítés gyorsabb kondicionálást idéz elő, de a gyorsabb extinkciót is lehetővé teszi. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a rendszeres jutalmazáshoz (a megerősítőhöz) való hozzászokás fokozatosan csökkenti a jutalom értékét. Ez pedig a magatartáskészlet csökkenését jelenti.

A részleges megerősítés csalóka. Lassabb kondicionálást idéz elő, de a tanulási eredmények annál makacsabbak. A teljes megerősítésnél rögtön feltűnik a jutalom elmaradása, a részlegesnél nem. Ezért hajlandók az emberek hosszabb időn át megerősítés nélkül kitartani kondicionált magatartásuknál. Ez a makacsság egyszer (véletlenül) megerősítést nyer. És ez az egyetlen jutalom ismét hosszabb időre kompenzálja a megerősítés elmaradását.

Ezek a mechanizmusok magyarázzák a babonás magatartás makacsságát. Ha hosszú időn keresztül sem következik be a beteg gyógyulása a ráolvasások következtében, ekkor ezt a rossz szellemeknek tulajdonítják (racionalizálás). Amikor valaki egyszer meggyógyul, akkor a babonás magatartás részleges megerősítést nyer.

A részleges megerősítés nagy jelentőségű a partnerkapcsolatok tartóssága szempontjából is. A bármikor elérhető szexuális kielégülés csökkenti a jelentőségét. Ezzel kiesik annak egyik motivációja, hogy a partnerek együtt maradjanak.” (MENYHAY. 1995. 111–112. o.)

A mezőelmélet a mi szempontunkból nem kielégítő, mert a szituáció által meghatározott magatartás fikciója elvben kizárja az ember szabad akaratából történő döntés lehetőségét. A kognitivistá pszichológiának ez a jellege azzal a nézettel párosulva, hogy az efajta szemlélet *az igazi* pszichológiához vezet, nem elfogadható. A determináció következményét, azt, hogy a bűnözőt szociális körülményre és betegségre való hivatkozással a felelősség alól mentesíteni lehet, *az etikát illetően* nem szerencsés. A determináltság fikciója a szabadosság bölcsőjének bizonyult. A determináltság fikciójából fakad a pszichológizálás, és ennek következtében az alapvető pszichológiai ismeretek ignorálása. Ezeknek az ismereteknek a megszerzése minden pedagógus-, pszichológus- és szociológusjelölt számára elemi szinten kötelező: nem kívánt viselkedések eredményesen negatív utóélménnyel kezelhetők. A pszichológizálás következtében a kielégítő negatív utóélmény elmaradt, és ez először az Amerikai Egyesült Államokban majd a világ jelentős részében erősen hozzájárult a kriminalitás elterjedéséhez. A bűnözés terjedése *lényegesen befolyásolta a gazdálkodás- és vállalkozás etikát és a hétköznapi emberét még a teremtés befejezése szükségességnek gondolatától is megfosztotta.*

A mezőelmélet értékes szempontokat is adhat a szociális dimenzió és az ezzel összefüggő jelenségek megértéséhez. Ez az oka annak, hogy a kognitivistá pszichológia a *pszichoanalitikus megközelítésben sem hanyagolható el.* Példaként hozhatjuk fel a

szociális dimenzió, a szociális érzelmi védettség, az identifikáció és a multinacionális identifikáció kérdéseit és FESTINGER kognitív disszonancia-teóriáját.

1.2.2. Kognitív disszonancia

A kognitív disszonancia a LEWIN-i iskola származéka, ami FESTINGER nevéhez fűződik. (Vö.: MENYHAY. Adalékok. 1998. 198–200. o.) A kognitív disszonanciára építette fel az anómiát DURKHEIM és MERTON. (Vö.: MENYHAY. 2000. 195–196. o.)

A kognitív disszonancia lényege, hogy az ember ellentmondások – feszültségek – leépítésére *is* törekszik, ha ambivalens természetére való tekintettel nem éppen feszültségkeresés a cél. A feszültség feloldása érdekében az ember olyan viselkedésekre szánhatja el magát, amelyekre másként nem lenne kapható, amire csupán a feszültségcsökkentés szükségletének kielégítése bírja rá. A kognitív disszonancia lényegét és a mezőelmélethez való kapcsolódását az alábbi példával mutatjuk be.

Egy fiatalember elvisz vacsorázni egy hölgyet, aki ugyan nem álmainak királynője, de „megteszi”. A vacsora utáni várakozások nem teljesülnek. A fiatalember másnap és harmadnap megint megkísérel a sikert. Ezek a kísérletek is eredménytelenek maradnak. A fiatalember magatartása jó ideig irracionális módon változatlan maradhat, mert az egyre növekvő befektetés – a vacsorák költségei – a fáradság megjutalmazásának reményében elvileg nem kizárt. *A szituációból* adódó ellentmondás – a mezőelmélet lényegéből fakadó vonzások és taszítások egyvelegéből adódó kényszerhelyzet – két irányba terelheti a fiatalember magatartását: a fiatalember felhagy hódító szándékával és ezt azzal *indokolja* – *racionalizálja* –, hogy a hölgy nem egy különleges teremtmény, vagy a ráfordítások nagyságrendjétől függően a hölgy értékessége fog megnőni a fiatalember szemében. Ez aztán arra készteti, hogy erőfeszítéseit megsokszorozza. Ez a

kognitív disszonancia lényege, az, hogy az ember ellentmondásokat, nyilvánvaló következetlenségeket – disszonanciát – nehezen visel el. Az ellentmondásokból fakadó feszültség az eredetileg szándékozott viselkedést megváltoztathatja és súlyos esetekben személyiségváltozáshoz is vezethet.

A példa mutatja, hogy a kognitív disszonancia elnevezés nem optimális, éppen úgy nem, mint a kognitív pszichológia elnevezés. A példából kiderül, hogy a disszonancia nem csak tudatos tapasztalati szinten létezik, hanem irracionális érzelmek, beállítódások szintjén is. Ezek egyvelegéből adódik a disszonancia.

Általában érvényes, hogy a disszonanciának nem feltétlenül kell tudatosodni, hiszen a pszichológiában ismert fogalom, az *ambivalencia*, elsősorban két ellentétes *érzelem*, pl. szeretet és gyűlölet megnyilvánulása ugyanazon személy vagy tárgy iránt, nem tudatos. Az ambivalenciát csak viselkedés- vagy személyiségváltozással lehet enyhíteni vagy feloldani. A kognitív disszonanciára érvényesnek tartott lényeg tehát a pszichológiában az ambivalencia fogalmának érvényességétől kezdve létezik, ezért a kognitív disszonancia elnevezés nyitott ajtón való kopogtatásnak látszik. A kognitívnek nevezett disszonanciában megtalálhatók a kognitív elemek éppen úgy, mint a nem tudatos pszichikus folyamatok és állapotok, beállítódások, és küszöbalatti észlelések *antagonizmusai* (ellentmondásai) is.

A kognitív disszonancia a munkanélküliséggel járó következmények magyarázatára és ezek megértésére kiválóan alkalmas. Ilyen következmények a munkakerülés, a társadalomellenesség, a bűnözés, a kábítószerelés, a vallásos vigasz és a szekták szaporodása, amelyek megjelenése és otthonossága a társadalmi valóság-

ban bizonyosan a kognitív disszonanciának nevezett jelenségre is visszavezethető. (Vö. MENYHAY. 1998. Adalékok. 198. o.)

1.3. Szociálpszichológia

A pszichológiai iskolák versengésével foglalkozó eddigi megállapítások alapján világossá válhatott, hogy a pszichológia a szociológiától csak önkényesen választható el, mert a határok a két tudományág között cseppfolyósak, amennyiben szociológia alatt nem adathalmazokat és száraz empiriát értünk, hanem az emberi kapcsolatok és a társadalmi folyamatok vizsgálatára fektetünk súlyt.

Csak idő kérdése volt, hogy a pszichológusok rádöbbenjenek: a pszichológia tárgya az egyed, a személy, de a személy egy szociális dimenzióban él és cselekszik, ezért a pszichológiának a szociális dimenzió figyelembevételének irányába kell elmozdulnia. A szociális dimenzió jelentőségének felismerése a mezőelmélet elfogadható elemére emlékeztetnek – a szociális dimenzió jelentőségére – anélkül, hogy ebből az ember determináltsága levezethető lenne. A determináltság helyén a szociális dimenzió mint a személyiséget *befolyásoló* tényező szerepel. Arról folyik még ma is a vita, hogy ez a befolyásolás döntő a személyiség kialakulása során, vagy inkább az öröklött tulajdonságok azok.

A szociológusok is rádöbbentek, hogy minden szociális dimenzióknak, minden társadalmi szerveződésnek a tagjai emberek, egyedek. Ebből adódik, hogy a szociológia tárgya *nem csak egy kollektívából* (formális és informális organizációkból, társadalmi formációkból: társadalmi kategóriákból és társadalmi aggregátumokból) *álló szisztéma, hanem egy személyekből álló is*. A sze-

mélyek ugyan egy hosszantartó eredményes (ha eredményes) szocializáció után viselkedéseikben a kulturális értékeket hordozzák, de ezen túlmenően *egyedi dimenziót és szisztémát is képeznek*, amelynek sajátos egyedi ismertetőjegyei vannak, és amit a szociológiában a szocializáció fogalmának kiegészítéseként *individualizációnak* neveznek. Az individualizáció azt jelenti, hogy a szocializáció során internalizált – bensőségessé vált – társadalmi értékeket az egyedek individuálisan élik meg. Az eredmény a szociálpszichológia.

Ha azt is figyelembe vesszük, hogy az ember szükségleteinek kielégítése során gazdálkodik, és *a gazdaság nem csak gazdasági szerveződésekből, hanem emberek tevékenységéből tevődik össze*, akkor az előzőekből nehézség nélkül adódik a gazdaságpszichológia és a gazdaságpszichológia lényege és létjogosultsága.

A lelki élet szociális jellege világos. A gondolkodás is mint az agysejtek közötti kommunikáció – interakció – fogható fel. Ha az ember oda figyel, észreveheti, hogy elmékedéseiben a kérdések, a problémafelvetések és válaszkeresések sokasága váltja egymást. GARAI ezt az interperszonális – személyen belüli – kommunikációt – interakciót – József Attiláról írt tanulmányában mutatja be, miszerint a szociálpszichológia olyan is mint egy magányos művész képzeletében lejátszódó folyamat. (1993)

A szociálpszichológiában nem csak a szociológia és *általában* a pszichológia fonódik össze, hanem konkrétan a behaviorista-, a kognitív-, és az analitikus pszichológia is.

A behaviorista pszichológiában a szociális dimenziót és ennek jelentőségét a személyiségképzéssel és viselkedéssel kapcsolatban különösen a viselkedési minták kondicionálása – az ingerek és a reakciók eredményelményén keresztül viselkedési mintákká váló felerősítése – jelzi; a kognitív pszichológiában a mezőelméletben körvonalazott szociális dimenzió taszító és vonzó erőviszonyai, az analitikus pszichológiában a lelkiélet extern- és intern szisztémájában szerepet játszó szociális dimenzió személyiséget formáló szerepe utal a szociológia illetékességére is. Az utóbbinál a szociális dimenzió korlátozó szerepe, a társadalmi nyomás, ellenőrzés és szankcionálás tereli az Es elementáris hajtóerejét az örömszerzés elvétől a realitás felismerése felé. A társadalmi nyomás hívja fel a figyelmet a Te fogalmára, amihez viszonyítva az Én kialakulhat. Az internsziisztémánál a társadalmi objektumok, a környezet és a szorosabb szociális dimenzió tereli az Es kaotikusnak vélt energiáját egy bizonyos irányba, egy bizonyos objektum felé, ami a figyelemkoncentráció kialakulásához vezet és amelynek lényege, hogy a koncentrált energiáirány fóku-sza az Én, az Öntudat, az önszervezési képesség.

1.4. Pszichoanalízis kontra behaviorizmus

A pszichoanalízist mélylélektannak, szubjektív, befelé tekintő (= introspekción alapuló) pszichológiának is szokták nevezni, amivel az úgynevezett objektív, empirikus pszichológiát – a behaviorista szemléletet – szokták szembeállítani, mert ez a két pszichológiai iskola homlokegyenest ellentétes filozófiából indul ki.

A mélylélektan egy *eredetileg nagy mértékben feltételezéseken alapuló tudomány*, amely először a történelem folyamán felderítet-

te, hogy *akaratlagosan felejtett* (elfojtott) információk és élmények pszichikus megbetegedésekhez vezetnek, amelyek többnyire (pszichoszomatikus) funkcionális zavarokat és organikus megbetegedéseket is okozhatnak; továbbá felderítette, hogy az akaratlagosan felejtett tartalmakra való *ismét emlékezés* a beteges szimptomák feloldásához vezet. A mélylélektan először mutatott rá arra, hogy a lelki élet *strukturált* és bemutatta, hogy ez a struktúra minden szociokulturális értékítélet (kultúra) adta körülményei között változatlanul – migrációs (kulturális) befolyás nélkül – működik, azonban a különböző szociokulturális értékszisztémák – kultúrák – internalizálása, bensőségesse tétele, a szocializáció során a kulturális sajátosságoknak megfelelően különböző karakterű személyiségek kialakulásához vezet.

A lelkiélet struktúrája és szisztémája és ezek állandósága, valamint univerzális jellege – azaz a fajra való tekintet nélküli érvényessége – adja ennek a pszichológiának azt a maradandó értéket, amire *tudományosan építeni lehet*. Tudjuk, hogy az ember minden fajtája ugyanazon lelki struktúrával rendelkezik, és hogy a lelki élet szisztémája is egy és ugyanazon törvényszerűségen nyugszik. A mélylélektan a pszichológia veleje, de egyben a pszichológiák között

⇒ *a tudományos feltételezések jelentősége itt a legnagyobb.*

Érvelésünk szempontjából döntő, hogy a humántudományos ismertek hiányossága nem engedheti meg azt a magatartást, hogy a freudi pszichoanalitikus szemlélet lehetőségeiről lemondjunk, már csak azért sem, mert FREUD felismeréseit a gyakorlat sokszorosan igazolta, és a FREUD által felállított lelkiélet struktúrája –

mint később ezt részletesebben is látni fogjuk – univerzális jelentőségű. Ez a struktúra nem csak a pszichológiában alkalmazható, hanem megállja a helyét a társadalomtudományokban is: minden esetben egy *szubjektumról* van szó – legyen az természetes vagy jogi személy vagy valamilyen organizáció –, amely *hajtóerők*, *motivációk* aktivitásra, cselekvésre késztetnek, és ezek, az aktivitások, viselkedések szabályozásoknak, *normáknak* vannak alávetve.

A freudi felállásban is megtalálható a determináltság bizonyos mértéke, de ez nem a mezőelméletben megfogalmazott szociális dimenzió vonzó- és taszítóerejéből származik, hanem a hajtóerők, az Es determináló szerepéből. A Freudot ért kritikák egyik lényeges eleme, hogy FREUD a szexualitás jelentőségét hangsúlyozta, és hogy az ember többé-kevésbé a hajtóerőinek fogja. „Amit mi Énnak nevezünk – írja FREUD – az az élet folyamán lényegében passzív marad. *Életünket ismeretlen és fékezhetetlen hatalmak élik.*” (Imago. XIII. Band. 251. o.) Más helyen viszont feloldja ezt a kategorikus determinációt, aminek részleteivel itt nem foglalkozhatunk. Erre az Én fogalmának tisztázása közben kerül sor.

Az analitikus – introspekciós – pszichológiát ért kritikák tekintetében nem csatlakozhatunk HEBB Donald, G. HUMPHREY és E. G. BORING véleményéhez, amelyet HEBB úgy fejez ki, hogy „az introspekció, a befelé tekintés nem létezik.” (HEBB. 1995. 14. o.) Ugyanezzel az könnyedséggel azt is mondhatjuk, hogy sokan megkísérelték már FREUD lekicsinylésével maguknak profilt szerezni. Itt van például Adolf GRÜNBAUM, aki A pszichoanalízis alapjai című munkájában – részben Karl POPPER téziseire hivatkozva –

maró gúnnal a pszichoanalízis tudományos kutató módszerét „bírálja” és mércének csak a természettudományos módszert, azaz a részletekben elvesző empirikus pszichológia kizárólagos jogosultságát ismeri el. (GRÜNBAUM. 1996.)

Ha HEBB állítását, miszerint a befelé tekintés nem létezik, elfogadjuk, akkor azt fogadjuk el, hogy *a pszichoanalízis nem létezik*. Ez azt jelenti, hogy azok a betegek, akiket pszichoanalitikus módszerekkel világszerte sikerült meggyógyítani, *csupán a pszichoanalízissel gyógyító pszichiáterek képzeletében léteznek*. Ez azt is jelenti, hogy az ember önvizsgálaton keresztül *nem képes hibáit felismerni*, az elmélkedés – a vallásban az úgynevezett lelkiismeretvizsgálat – hasztalan időpocsékolás, és azt is, hogy az ember *nem képes lelki folyamatainak rezgéseit követni*, ingerekre való érzelmi reakcióit tudatosítani, meg azt is, hogy a pszichoanalízis *kizárólag befelé tekintésen nyugodna* és a pszichiáter kívülről való vizsgálatait, tapasztalatait és ráhatásait nem léteznének. Mindenekelőtt, *a gazdálkodás- és vállalkozásetika szempontjából* azt jelenti, hogy

⇒ *az ember saját tetteiért nem vállalhat felelősséget, mert nem képes önvizsgálaton keresztül ezek súlyát lemérni.*

És máris ott vagyunk egy szabados kultúra és gazdálkodásetika filozófiai háttérének áltudományos pszichológiai alátámasztásánál.

Igaz, hogy FREUD analitikus téziseiben HEBB kategorikus kijelentéséhez hasonló megállapítások érvényesülnek, mint például akkor, amikor FREUD a regresszióról ír. Állítását hipotézissel kezdi, feltételes módban: „Ha az Énnek olyan fejlődési története van,

mint a libidónak, akkor Önöket nem fogja meglepni, hogy Én-regresszió (menekülés korábbi individuális fejlődési fokok viselkedési mintáihoz) is létezik.” (Imago. XI. 415. o.) Természetes, hogy az ilyen és hasonló teoretikus feltételezések – mennél számosabbak, annál inkább – a tévedések számára nyitnak teret, ami alól FREUD sem képez kivételt. Ezt FREUD is tudta s mi több, hajlandó volt ezeket a tévedéseket belátni és korrigálni, mert nem örökigazságok meghirdetése volt a célja, hanem az igazság keresése. Példaértékkel érdemes a következőkre felhívni a figyelmet.

„FREUD tapasztalta, hogy az elfojtott információk tudatosításának kísérletei közben a beteg ugyan azt állítja, hogy emlékezni kíván, valójában azonban valami akadályozza ebben. FREUD nyilván helyesen arra következtetett, hogy csakis az ember Én-je lehet az a tényező, amely emlékezni akar meg nem is. Ebből azt a következtetést vont le, hogy az Én nem egységes: az Énnek van egy tudatos része, amely emlékezni akar és van egy nem tudatos, normatívákkal programozott része, amely az emlékezésnek ellenáll, mert a felidézendő információ kellemetlen, megalázó, tiltott tartalmú. *Erre fel FREUD megváltoztatta a lelkiélet struktúrájáról alkotott modelljét*, bevezette az Én és a Felettes-én párosát és az ösztönén kieset a koncepcióból. A változtatást a *Das Ich und das Es* (Az ősválami és az én. Budapest. 1937. Új kiadás 1991.) című munkájában 1923-ban tette közzé. (Imago. XIII. 235–290. o.)

A másik eset is igen jellemző FREUD karakterére és a tudományosságához való viszonyára. A pszichikus, az anyagi, valamint az objektív valóság jelentőségével kapcsolatban FREUD *bevallja*, hogy fiatal orvosként elhitte mindazt, amit betegei meséltek neki. Keserűen kellett tapasztalnia, hogy a ’történeteknek’ nem volt reális alapja. ’Amikor magamhoz tértem – *panaszolja* FREUD – *levontam tapasztalataimból a következtetést*, hogy neurotikus szimptomák direkt nem a valóban megtörtént élményekhez kötődnek, hanem a kívánságokon alapuló fantáziákhoz, és hogy a neurózis kialakulásában a pszichikus valóság-

nak nagyobb a súlya, mint az anyagi valóságnak.’ (Selbstdarstellung. Imago. XIV. 59. o.)” (MENYHAY. 2000. 64–65. o.)

Téves azonban azt hinni, hogy FREUD minden feltételezése hibás volt, amelyeket módosítani kellett. Mint már említettem, a lelkiélet struktúrájával és szisztémájával kapcsolatos tézisei azok közé tartoznak, amelyek az emberképet forradalmasították. Erwin RINGEL professzor, a Bécsi Pszichoszomatikai Klinika vezető főorvosa hangsúlyozza, hogy „FREUD felfedezte a nem tudatos szintjének létezését, a neurotikus szimptomák keletkezését és rámutatott ezek eredményes kezelési módszereire. Ebben a néhány szóban egy gigantikus teljesítmény húzódik meg, amely forradalmi hatással van a tudományra, és amelynek pozitív utóhatásai a jövőben még beláthatatlanok.” (RINGEL. 1978. 200. o.)

Téves FREUD megítélése akkor is, ha téziseinek csupán feltételezéseken nyugvó részét vesszük figyelembe és a pszichoterápiás orvosi praxisában szerzett tapasztalatokat – téziseinek empirikus részét – figyelmen kívül hagyjuk. Például az a felismerése is igazolt, amely szerint neurotikus szimptomák végleg eltűnnek, ha az elfojtott információkra ismét emlékszik a beteg, de csak akkor, ha az újraemlékezés – az elfojtás feloldása – érzelmi kitörésekkel és neuralgikus fájdalmakkal jár együtt. „Indulatok nélküli emlékezés – írja FREUD – majdnem teljesen hatástalan; a pszichikus folyamat, amely eredetileg lefutott, *statu nascendi* (a keletkezés állapotának megfelelően) meg kell ismételni, és szavakba kell önteni.” Ebben a folyamatban „görcsök, neuralgikus fájdalmak, hallucinációk ismét teljes erővel lépnek fel, hogy aztán örökre eltűnjenek. A funkcionális szervi zavarok is eltűnnek.” (FREUD. Imago. I. 85. o.) Ez FREUD empirikus téziseinek egyike. Más tézisekben viszont a

feltételezés dominál, mert ezek empirikusan nem vizsgálhatók. FREUD az Es-el kapcsolatos elképzelései az Es fogalmával vagy az Es energiájának sűrűsödésével kapcsolatban nem láthatók, nem foghatók, nem mérhetők. Feltételezése, hogy az Érosz – a Libidó – és a halál hajtóereje tartja össze a sejteket és a libidinális energia áramlásáról alkotott elképzeléseit, aligha lehet valamikor is természettudományos módszerekkel megragadni. Vannak, akik ezeket az elképzeléseket valószínűsíteni képesek és vannak olyanok, akik erre képtelenek. Ez a megállapítás nem jelenthet sem pozitív sem negatív minősítést, csupán azt kívánja érzékeltetni, hogy vannak olyanok, akikben ezek az elképzelések gondolatokat és távlatokat nyitnak meg, és vannak olyanok, akikre hatástalanok, vagy éppen ellenkezőt váltanak ki.

A különbség FREUD és HEBB között annyi, hogy HEBB kategorikus és a lényegét tekintve hibás kijelentése *a pszichoanalízis értékelésével kapcsolatban* – mármint hogy az nem létezik – dogmatikus, intoleráns, és lényegét tekintve hibás, addig FREUD engedékeny – és *HEBB is az*, ha nem pszichoanalitikus iskoláról van szó. Míg FREUD esetében egy zseni meglátásairól van szó, amelyek lényegüket tekintve sok esetben beigazolódtak – már amennyiben ez egyáltalán lehetséges –, addig HEBB és társai azt írják le, amit „górcső alatt látnak”. Míg HEBB és társainak jelentősége egy divatos irányzat áldozatává válhat, addig FREUD szerepe és tudományos rangja mondjuk EINSTEIN szerepével és jelentőségével mérhető, aki fiatalon rövid nyolc hét alatt két alapvető művével – teóriájával – megváltoztatta a világképet.

Érdeemes HEBB intoleranciájára a pszichoanalitikus iskolával szembe visszatérni, és bemutatni, hogy HEBB szerénysége és enge-

dékenysége más vonatkozásban példamutató és egyben a tudományok, különösen a humántudományok, és ezen belül a pszichológia tudományos megbízhatatlanságát kézzelfogható közelbe hozza. Ez annyira szembetűnő, hogy a kérdés szinte magától adódik: ha a HEBB által is objektívnak nevezett pszichológia valóban objektív, akkor miért szükséges az értelmezésnek azon tág tere, amit példaeértékkel a következő idézetek HEBB tollából kifejeznek.

HEBB a szinaptikus végbunkóval kapcsolatban ezt írja: „Ez az értelmezés nem feltétlenül szükséges, mert a végbunkó kémiai működése is megváltozhat, nem csak a nagysága. De az is elképzelhető, hogy mindkét értelmezés helyes.” (1995. 74. o.) Vagy: „Pszichológusok gyakran kényszerülnek arra, hogy nevet adjanak olyan dolgoknak, amelyeket soha sem láttak, és így nem is értenek. Egyetlen vigasz talán az, hogy ilyesmire gyakran mások is rákényszerülnek.” (1995. 77. o.) Máshol: „A pszichikumról alkotott elméleteket általában két csoportba bonthatjuk. Az egyik a legtisztább formában, *animisztikus*; feltételezi a szellem létezését és azt, hogy a testben egy különlegesen létező, démon lakozik, amelyet léleknek vagy szellemnek nevezünk. Ugyanennek az elméletnek a kevésbé szélsőséges (és kevésbé világos) változatai *dualistáknak* nevezik magukat, s csak azt állítják, hogy a pszichikum nem fizikai természetű, nem része a test működésének. A másik elmélet *fiziológiai* vagy *mechanisztikus*. Feltételezi, hogy a pszichikum testi folyamat: az agyműködése, vagy annak része. Ez az elmélet *monisztikus*, és ahogyan általában a modern pszichológia, úgy mi is ezt követjük. De ez csak *munkahipotézis*, amelyről kiderülhet, hogy helytelen. Az olvasónak, mint újdonsült tudósna *nem kell feltétlenül elhinnie ezt*. Magánemberként a két elmélet bármelyikében hihet. Intellektuálisan mindkettő tiszteletre méltó, és *mindkét felfogást kiemelkedő emberek vallják*.” Hát így állunk az objektivitással és megbízhatósággal. (1995. 15–16. o.)

HEBB FREUD munkásságának olyan jellegű méltatása, hogy az utóbbi kutatásait „a saját tudattalan működéseinek tanulmányozására is kiterjesztette – például amikor maga elfelejtett egy

nevet és kezdte vizsgálni ennek okát –, kétségtelenül az objektív pszichológia módszerének úttörőjévé vált,” (1995. 15. o.) az eddig elmondottak alapján szegényes és méltatlan értékelésnek bizonyul.

Egy emberközpontú szemlélet számára nem mérvadó, hogy egy tudományt, vagy egy tudománynak vélt nézetet milyen névvel ruházunk fel, hogy azt objektívnek vagy szubjektívnek, vagy másnak nevezzük, hanem az, hogy mindaz, amit valaki alkotott, mennyiben szolgálta és szolgálja az emberi biológiai organizáció emberré válását és mennyiben nem. FREUD-ról elmondhatjuk, hogy vallásellenes beállítottságának ellenére az emberré válás buktatóinak felfedezésével az emberré válás lehetőségeinek megvalósíthatóságához lényegesen hozzájárult.

Érdeemes továbbá felfigyelni az elterjedt kifejezésre, amely a nem tudatos információkat, állapotokat, folyamatokat „tudattalannak” minősíti, és amit a HEBB fordítók is átvettek. Ezt a kétértelmű kifejezést ajánlatos kerülni. Nem inkább arról van szó, hogy a lelkiéletnek vannak tudatos, kevésbé tudatos és nem tudatos szintjei?

Az objektívnek és szubjektívnek nevezett pszichológiai iskolák mérlegelése elengedhetlenné teszi a megállapítást, hogy a tudományként maradandóan elismert pszichológia nagymesterei az egyoldalúan szubjektívnek nevezett pszichoanalitikus iskolából kerültek ki. Ezek között található ADLER, JUNG, FRANKL, KRETSCHMER, BÜHLER, RINGEL, FROMM, és mások, akik akkor is, ha FREUD-dal nem értettek mindenben egyet és kritizálták őt, lényegében a szubjektívnek és introspekciósnek nevezett analitikus szemléletnél maradtak és ezzel kiváló eredményeket értek el, és nagy tekintélyre tettek szert. Már maga ez a tény is arra ösztönöz-

het, hogy megkíséreljük erre a pszichológiai iskolára felépíteni a gazdálkodásból és vállalkozásból adódó emberközi kapcsolatokat jellegzetességeit, amelyek során a befejezetlen teremtésből adódó etikátlan magatartások kerülnek a szemlélet reflektorába.

FRANKL, akiről az egész világon a disszertációk sorát írták, FREUDnál és a többi analitikus pszichológiát képviselő tudósoknál is tovább lépett, és a *transzcendentális pszichológia* keretein belül megalkotta a *logoterápiát*. A logoterápia alapja az eredet (Genese) és a lelkierő szisztematikus összekapcsolásából adódó pszichikus kapacitás növelése. Ha az ember megtanulja az ebből az elképzelésből fakadó többleterőt Énjének erősítésére felhasználni, pszichikus higiéniájának lehetőségeit lényegesen hatékonyabban ki tudja használni, mintha a logoterápiában rejlő pluszerőt parlagon hagyja.

Összefoglalásként megismételhetjük, amit már előljáróban le-
szögezhetünk, hogy a pszichológiai irányzatok *mindegyike* a megfelelő helyen és körülmények között hasznosítható és ilyen értelemben a gazdaságpszichológia számára „az igazi”. Ebből kiindulva mondhatjuk, hogy a behaviorista pszichológia nagy összefüggések megvilágítására aligha/kévéské alkalmas. Ezzel azt is mondjuk, hogy a behaviorista pszichológia részleteiben tendenciálisan könnyen elveszhet a lényeg, éppen az, ami a jövő formálása szempontjából hasznos lehet. Ha nem vész el, akkor csak akkor nem, ha az empirikus adatokat természetükből kifolyólag magyarázni és értékelni *lehet*, mert nagy összefüggések megvilágítása csak így lehetséges. A pszichoanalízis viszont *elève* az elvi összefüggéseket keresi, akkor is, ha jórészt feltételezésekből indult/indul ki – *de empiriából is*, pszichiátriai

praxisok tapasztalataiból is – és a tapasztalatok igazolták/igazolhatják vagy módosították/modosíthatják a feltételezéseket. Ha a vizsgált objektum vagy jelenség módszertanilag hozzáférhetetlen, akkor a pszichoanalízis a nem minden esetben megbízható logikus következtetések bizonyító erejét nem képes túllépni. Ha viszont az ilyen módon megfogalmazott tézisek empirikusan ugyan *nem bizonyíthatók, de nem is cáfolhatók*, ellenben a befejezetlen teremtés befejezésének szolgálatába állíthatók, akkor ezeket a téziseket *a tudományosság szempontjából kielégítőnek* kell tartanunk.

HEGEDŰS T. András a részletekben elvesző pszichológia hátrányát és egyben a nagy összefüggéseket lehetővé tevő teóriaképzés előnyeit a következőképpen fogalmazta meg:

„Különbéféle okok miatt tétélezhetjük fel, hogy az egyén tudományos vizsgálata lehetetlen, vagy, hogy annak számottevő aspektusát szükségszerűen figyelmen kívül kell az elemzésnek hagynia.” (HEGEDŰS. 1991. 15. o.).

„Mennél fokozottabb az elvonatkoztatás, – írja HEGEDŰS T. András – paradox módon *annál jobban illik a szabályhoz az egyedi eset*; ugyanez vonatkozik a konceptualizáció (az összefüggéseket megvilágító teóriaképzés) általánosságára. Ha a konkrét, a partikuláris felé tolódunk el, fel kell áldoznunk rugalmasságunkat, és ez által *a magyarázó erő egy részét is elveszítjük.*” (HEGEDŰS. 1991. 15. o.)

Ez az oka annak, hogy gazdaságpszichológiai elemzésünk alapjául a pszichoanalízist választjuk, mert ez *eleve fokozott mér-*

tékben teszi lehetővé azon összefüggések megvilágítását, amelyek a jövő szempontjából fontosak lehetnek.

A behaviorista pszichológiával szembeni kritikus megjegyzések *ellenére* számunkra és általában a pszichológiai ismeretek gyarapítása szempontjából a behaviorista pszichológia eredményei *hasznosak*, amennyiben a pszichoanalitikus megközelítés megbízhatóságát alátámasztani képesek. Ilyenek például SHERIF és HOFSTÄTTER empirikus vizsgálatai a spontán konszenzusképzésről; ilyenek BALES empirikus vizsgálatai, amelyek a konfliktuskezelés alapszabályához vezettek; ilyenek BLAU megfigyelései az integrációt könnyítő és megnehezítő körülmények egyik tényezőjének felismerésével kapcsolatban, ilyenek a kondicionálás fajtái és sok más jelenség empirikus vizsgálatának adatai.

Irodalom:

1. BALES, Robert: Das Problem des Gleichgewichtes in kleinen Gruppen, in: HARTMANN, H. (kiadó) *Moderne Amerikanische Soziologie*. Stuttgart 1967. (311–330. o.)
2. BERELSON, Bernhard – STEINER, Gary A: *Menschliches Verhalten, Grundlegende Ergebnisse empirischer Forschung*. Band I: Forschungsmethoden/Individuelle Aspekte. Band II: Soziologische Aspekte. Weinheim – Berlin – Basel 1971.
3. CORREL, Werner: *Lernpsychologie*. Donauwörth 1972.
4. FREUD, Sigmund: Studien über Hysterie. (1895) Über den psychischen Mechanismus hysterischer Phänomene (Vorläufige Mitteilung). In: Freud, Sigmund: *Gesammelte Werke, Imago Gesamtausgabe*. London 1940–1952. Band I. (81–98. o.)
5. FREUD, Sigmund: Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. Dritter Teil. Die Angst. In: FREUD, Sigmund: *Gesammelte Werke, Imago-Gesamtausgabe*. London 1940–1952. XI. Band. (1916–1917) (407–426. o.)
6. FREUD, Sigmund: Das Ich und das Es. (1923) In: FREUD, Sigmund: *Gesammelte Werke, Imago-Gesamtausgabe*. London 1940–1952. Band XIII. (1920–1924) (235–290. o.) Freud, Sigmund: *Selbstdarstellung*. (1925) In: Freud, Sigmund: *Gesammelte Werke, Imago-Gesamtausgabe*. London 1940–1952. Band XIV. (1925–1931) (31–96. o.)
7. FROMM, Erich: *Birtokolni vagy létezni? Egy új társadalom alapvetései*. Budapest 1994.
8. GARAI László: *Emberi potenciál mint tőke. Bevezetés a gazdaságpszichológiába*. Budapest 1998.
9. GARAI László: „...elvelyültem és kiváltam”: *Társadalomlélektani esszé az identitásról*. Budapest 1993.
10. GRÜNBAUM, Adolf: *A pszichoanalízis alapjai*. Budapest 1996.
11. HEBB, Donald O.: *A pszichológia alapkérdései*. Budapest 1995.
12. HEGEDŰS T. András: *Pszichológia I. A pszichikum kialakulása*. Budapest 1991.
13. HOFSTÄTTER, Peter R.: *Sozialpsychologie*. Berlin 1970.
14. HOMANS, George Gaspar: *Soziales Verhalten als Austausch*. In: Hartmann, H. (kiadó) *Moderne amerikanische Soziologie*. Stuttgart 1967.

15. KOC SIS Tamás (BARANYI Árpád, DABÓCZI Kálmán és KINDLER József közreműködésével): Altern–csoport a korrupcióról. Kovász – 2000/1–4. szám.
16. LEWIN, Kurt: Wille, Vorsatz und Bedürfnis. Berlin 1926.
17. MAGYARI Beck István: Tehetség mint meg hasonl ás. Az alkotóképesség újraértelmezésének kísérlete. Budapest 1988.
18. MENYHAY Imre: Bevezetés az általános szociológiába. A társadalomelmélet alapvető kérdései. Sopron 2000.
19. MENYHAY, Emmerich: Pädagogische Aspekte der Theorie des sozialen Verhaltens als Austausch. In: MENYHAY, Emmerich: Kreativ–innovatives Denken und pädagogische Einsichten, 16. Band der wissenschaftlichen Reihe: Aspekte pädagogischer Innovation. Frankfurt am Main – Bern–New York–Paris 1990. (125–137. o.)
20. MENYHAY Imre: Vezetés, nevelés, neurózis. Társadalmi valóságok, szükségletek és szükségletkielégítés. Budapest 1995. a MENYHAY, Emmerich: Führung, Erziehung, Neurose. Wien – München – Bern 1985. átdolgozott kiadása.
21. MENYHAY, Emmerich: Pädagogische Auswertung der Interaktionsanalyse von Robert R. BALES. In: MENYHAY, Emmerich: Kreativ–innovatives Denken und pädagogische Einsichten, 16. Band der wissenschaftlichen Reihe: Aspekte pädagogischer Innovation. Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris 1990. (159–169. o.)
22. PRUZAN, Peter – THYSSEN, Ole: Konfliktus és Konszenzus: az etika mint közös értékhorizont a stratégiai tervezésben. In: KINDLER József – ZSOLNAI László (szerkesztők): Etika a gazdaságban. Budapest 1993. (135–168. o.)
23. RINGEL, Erwin: Selbstschädigung durch Neurose. Psychotherapeutische Wege zur Selbstverwirklichung. Wien – Freiburg – Basel 1978.
24. VARGA Károly: Az emberi és szervezeti erőforrás fejlesztése. Budapest 1988.